

islam ve sosyoloji sorunlar ve arayışlar

İhsan TOKER

Doç.Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

İçinde bulunduğumuz 21. Yüzyılda sosyoloji artık “yeni” bir bilim dalı değildir. Her ne kadar diğer bilim dalları arasında göreceli olarak genç bir konumda görünüyorsa da, bu isim altında ortaya çıkmasının üzerinden neredeyse iki yüzyıl geçmiş bulunuyor. Batıdaki durum itibariyle bir ‘İnsanlık Dini’ kurma projesinin temel parçası olarak ortaya çıkan bu disiplin, kendi literatürüne bakıldığında çeşitli gözden geçirmelerle hayli yol kat etmiş benziyor. Auguste Comte’un ‘pozitif’ spekülasyonları, bilindiği gibi zamanla sırf spekülasyon olmaktan çıkıp, hayatın tümüne yayılan pratikler haline gelmiş bulunuyor.

Kendi içerisinde çeşitli ekoller ve kuramlar olarak farklılaşmış gözüğe de, aslında sosyolojiyi bir bakıma yekpare kılan bir yönü var. O da, kendi evrenselcilik iddiaları ile ironi oluşturacak şekilde bu bilimin Batılı değerlerin şekillendirdiği kalıplarla bilgi üretmesidir. Sosyoloji yola çıkarken değerlerden azade, bağımsız ve objektif bir disiplin olmayı kendisine şiar edinmişti. Nitekim bu şiar hala sos-

yoloji ders kitaplarının satırlarında egemenliğini korumaktadır. Ancak sosyal bilimler alanında kırk yıla yakın bir süredir şahid olunan meydan okuyucu bir takım itirazlar, bu konudaki tekeli hızla zayıflatma yönünde sürmektedir. Bu bakımdan bu disiplinin Avrupa-merkezci varsayımları çok kapsamlı bir şekilde masaya yatırılır hale gelmiştir.

Seküler sosyolojiye karşılık de-seküler bir dünyanın, İslami akıl bakımından yeni bir vesile oluşturduğu görülmektedir.

Nitekim sosyal bilim tekellerinin kırılmaya başladığı süreç, modernleşme kuramlarının varlık sebeplerini kaybetmeleri, sekülerleşme yaklaşımlarının ataktan savunmaya geçer hale gelmeleri, pozitivistimin düşünsel egemenliğinin sarsılır hale gelmesi, post-modern eleştiri, ulus-devlet yapılarının yerini ulus-aşırı (trans-nasyonal) bağlamlara bırakır hale gelmesi vs. bütün bu gelişmeler, İslami olarak yeni düşünce arayışlarında uygun zeminler bulma ihtimalini güçlendirmektedir.

Genelde sosyal bilimlere, özelde ise sosyoloji ve antropolojiye yönelik söz konusu itirazlar, sömürge-sonrası kuram/lar çerçevesinde özel bir literatürü ortaya koymaya devam etmektedir. Bu çerçevede sosyolojiye daha yerli bakış açıları kazandırma çabalarının da güç kazandığı söylenebilir. Ancak özellikle İslam'ın söz konusu olduğu durumda bu çabaların zayıflığı, hatta yer yer yokluğu yönündeki sorunların da ele alınması gerekmektedir. İslam evrensel bir din olarak insanlık tarihindeki canlı gündemini hep korumuştur. Bununla birlikte onun dünyadaki yeri hakkında –kendi mensupları da dahil olmak üzere- yeterli bir toplumsal dilin oluşmuş olduğundan söz edilemez. Zaman zaman bu yönde ileri adımlar atılmış olduğu da bir gerçektir. Şüphesiz bunun ilk akla gelen örneği de İbn Haldun'un düşünce ve çözümlemeleridir. Ancak ne yazık ki bu, istisnai kalan bir durumu temsil etmektedir. Bu da sosyoloji ve antropoloji başta olmak üzere mevcut sosyal bilim yaklaşımları ve üretimi karşısında İslami akli bu dinin ya da onun kültürel sonuçlarının zenginliği, potansiyeli ve çeşit-

liliğini ortaya koyma noktasında işlemez hale getirmektedir.

Oysa seküler sosyolojiye karşılık de-seküler bir dünyanın, İslami akıl bakımından yeni bir vesile oluşturduğu görülmektedir. Nitekim sosyal bilim tekellerinin kırılmaya başladığı süreç, modernleşme kuramlarının varlık sebeplerini kaybetmeleri, sekülerleşme yaklaşımlarının ataktan savunmaya geçer hale gelmeleri, pozitivistimin düşünsel egemenliğinin sarsılır hale gelmesi, post-modern eleştiri, ulus-devlet yapılarının yerini ulus-aşırı (trans-nasyonal) bağlamlara bırakır hale gelmesi vs. bütün bu gelişmeler, İslami olarak yeni düşünce arayışlarında uygun zeminler bulma ihtimalini güçlendirmektedir.

Modern ulus-devlet döneminde Müslümanların modern vatandaşlık eğitiminden geçmelerinin istenmeyen bir sonucu, onların zihinsel, düşünsel donanımlarının ortaya çıkması olmuştur. Geleneksel durağanlık karşısında bu durum bir cevvaliyet kazanma fırsatını da beraberinde getirmiştir. Ancak bu bir fırsat olduğu kadar bir riski de içinde barındırmaktadır. Modern eğitimin şekillendirici etkisi Müslümanların zihinsel durumlarını kısıtlayıp, çarpıtıcı bir potansiyeli de içerisinde taşımaktadır.

Bundan dolayı olsa gerek, Müslüman düşünür ve aydınlar önceden beri bu tehlike karşısında yeni cevaplar geliştirme çabalarını sürdürmüş görünmektedirler. Kedileri de modernliğin sonucu olan bu aktörler, modernliğin oluşturduğu bu riskler karşısında İslami olarak tedbirlerin neler olabileceği üzerinde düşünceler geliştirmişlerdir. Bu düşüncelerin ortaya çıktığı bir vasatı, sosyoloji ve antropoloji karşısında Müslümanların yerinin ne olacağına dair tartışmalar oluşturmaktadır.

Aslında sosyolojinin erken dönemlerden itibaren Müslümanlar arasında 'yerli' bakış açılarından yeniden değerlendirilip inşa edilmesi yönündeki çabaların hiç eksik olmadığından söz edilebilir. Emile Durkheim'in fikirleri Türkiye'de Ziya Gökalp eliyle –devrine göre- neredeyse eşzamanlı olarak takip edilmiş olmakla kalmamış, bu kanaldan gelen düşünsel etkiler Türklük ve Müslümanlık bağlamında yeniden formüle edilmek istenmiştir. Yine içerideki söyleşide A. Yaşar Sarıbay'ın da dikkat çektiği üzere İslam içtimaiyatı, erken bir dönemde gündeme gelmiş bir çaba

olmuştur. Mehmet Bayyigit ve Adem Efe'nin İslam Mecmuası bağlamında bu konuya ilgilerinin ortaya çıkardığı ürünler de bu bakımdan ayrıntılar sunmaktadır. Özellikle 'içtimâî fıkıh' ya da 'içtimâî usûl-i fıkıh' arayışları önem taşımaktadır.ⁱ Böylelikle yeni bir toplum biliminin, eski İslam hukuk düşüncesinin kavram ve birikiminden hareketle yeniden formüle edilme vesilelerinin öne çıktığı görülmektedir.

Ancak bu erken dönem yerliliği etkili sonuçlar ortaya çıkartmamıştır. Bayyigit'in de belirttiği gibi, "Dinin İctimai Hizmetleri"nin zamanla daralma göstermesi sonucu akamete uğramıştır. Başka bir deyişle Türk sekülerliğinin hakim hale gelmesi fıkıh üzerinden yerli ve yeni bir bilgi disiplini oluşturma çabasını baltaladığı gözlemlenmiştir. Ayrıca esaslı bir şekilde sosyolojik birikimin Batıdan/Fransa'dan geliyor olması da kendi başına bir sınırlılığı zaten beraberinde getirmek durumunda olmuştur.

İslam ve sosyoloji arasında Müslümanlar açısından bir ilişki kurma çabalarının sonraki dönemlerde iki örneğinin ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan birini, İran özelinde Ali Şeriatî'nin düşünceleri oluşturmaktadır. Kadir Canatan'ın sınıflandırması ile onun tarzı "İslamcı sosyoloji" olarak da adlandırılmaktadır.ⁱ Şeriatî, İran gibi oldukça aktif bir toplumsal bağlamın içinden çıkan bir aydın olarak Batıdan aldığı fikirlerle yerli bilgiler arasında oldukça eklektik ve kendisine özgü bir çerçeve ortaya koymuştur. Onda Batı ve Doğu, rasyonel ve mistik olan, bir arada ve özellikle de kurgusal bir şekilde bulunmaktadır. Bunun, onun düşüncelerini oldukça zengin ve çekici kılmakta birlikte, çelişkililik ve düzensizlik yönünden olumsuzlukları da söz konusu olmuştur.ⁱⁱ Şeriatî'nin İslami metin ve bağlamları, modern Batı biliminin, hatta siyasi söylemlerinin kavramları üzerinden anlamlandırma gayreti, bu çelişkililiği en üst düzeylere çıkartmaktadır. Ayrıca onun radikal İslam ile özdeşleştirilmesi de fikirlerinin değerlendirilmesinde ayrı bir sınırlılık oluşturmaktadır.ⁱ Yine de halihazırda ve gelecekte Şeriatî'nin düşünceleri hala Müslümanlar için zihinsel boyutlar taşıyıcı nitelikte görünmektedir.

Daha farklı bir çizgi, bilindiği gibi 'Bilginin İslamileştirilmesi' hareketi çerçevesindeki formülasyonlarda ifadesini bulmaktadır. Bu aynı zamanda 1970'lerden bu yana süregelen İslami Uyanış Hare-

keti'nin önemli bir görünümü olarak da dikkati çekmektedir. Bilginin İslamileştirilmesi şeklindeki ifade ilk olarak Muhammed Nakib el-Attas tarafından 'Islam and Secularism' adlı kitabında kullanılmış ve buradan yaygınlık kazanmıştır. Özellikle bu proje, İsmail R. el-Faruki tarafından daha kapsamlı hale getirilmiştir.^v Bunun sonucunda sadece sosyoloji ile sınırlı olmakla kalmayıp, genel olarak bilim, yöntem, ekonomi, psikoloji ve antropoloji gibi alanlarda da İslami yeniden inşaların gündeme geldiği görülmektedir. Sosyoloji ile ilgili olarak bu alan da 'İslami sosyoloji' şeklinde bir kesite karşılık gelmektedir. Ancak -bir çok gözlemcinin de ifade ettiği üzere- bu 'yeni' yönelimin, yani İslami sosyolojinin hala kuruluş aşamasında olduğunu belirtmek gerekmektedir. Peow'un dile getirdiği gibi, bu sosyoloji henüz yapım aşamasında olup, İslami dünya görüşüyle uyumlu bir disiplinin oluşturulması hedeflenmektedir.^v

İslam ve sosyoloji arasında Müslümanlar açısından bir ilişki kurma çabalarının sonraki dönemlerde iki örneğinin ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan birini, İran özelinde Ali Şeriatî'nin düşünceleri oluşturmaktadır.

İslamcı bir sosyoloji gibi, İslami bir sosyolojinin, bu 'yapım halinde oluş'un ötesinde sorunları bulunmaktadır. Her ne kadar Batılı sosyal bilim araştırmacılığına karşı kapsamlı bir çıkış hedeflenmişse de, alternatifin ne olduğu konusu hala belirsizliğini korumaktadır. Bu hareketin dar siyasi amaçlarla kendisini sınırlandırmamış olmasına karşılık, onun ne anlama geldiği ve sosyolojik olarak sonuçlarının ne olacağı hususu belirsizliğini korumaktadır. Bu bakımdan 1980'li yıllarda yakalanan ivmenin daha sonraki dönemlerde canlılığını muhafaza edemediği görülmektedir.

Geleneksel sosyoloji anlayışlarına karşı koyma, dinsel bir bakış açısının bir disiplinle etkileşim yollarının neler olacağını ortaya koyma, sosyal bilimlerdeki Batılı araştırma tekeline karşı yöneltilen eleştirilerde bulunma, bu bilimlerde ve sosyolojideki Avrupa-merkezci ve ateistik etkileri açığa çıkartma^{vi} bakım-

larından böyle bir çizginin önemi göz ardı edilemez. Ama yukarıda da belirttiğim üzere bu konudaki belirsizliğin giderilmesi ve içeriğin doldurulması, hem İslami sosyal bilim yanlıları^{vi}, hem de onların seküler ya da diğer muhatapları açısından bir gereklilik oluşturmaktadır. İkinciler için ciddiye alınır düzeyde argümanlar geliştirip, bunu akademik ve gündelik anlamda pratiğe dökülebilen bir birikim koşulu öne çıkarken, birinci kesim için de İslami anlatılar ile sosyolojik praksis arasında makuliyet taşıyan yeniden formülasyonların geliştirilmesi bir gereklilik olarak belirmektedir.

Bilginin İslamileştirilmesi şeklindeki ifade ilk olarak Muhammed Nakib el-Attas tarafından 'Islam and Secularism' adlı kitabında kullanılmış ve buradan yaygınlık kazanmıştır. Özellikle bu proje, İsmail R. el-Faruki tarafından daha kapsamlı hale getirilmiştir. Bunun sonucunda sadece sosyoloji ile sınırlı olmakla kalmayıp, genel olarak bilim, yöntem, ekonomi, psikoloji ve antropoloji gibi alanlarda da İslami yeniden inşaların gündeme geldiği görülmektedir. Sosyoloji ile ilgili olarak bu alan da 'İslami sosyoloji' şeklinde bir kesite karşılık gelmektedir.

Bu bakımdan özellikle İlyas Bâ-Yunus tarafından ortaya konulan gayretler önemlidir. Bâ-Yunus, kuramsal, eleştirel ve stratejik açılardan konunun ayrıntılarına girmeye çalışmıştır. Gerçekten de, İslami bir sosyoloji için evrenin doğası, insanın doğası, sosyal düzenin ve tarihin doğası bakımlarından sayıtların ne olduğunun tartışılması büyük bir önem taşımaktadır.ⁱ Ne var ki, bunlar yeterli değildir. Bu başlangıç adımları hala ciddi ve yeterli düzeyde iletirye taşınamamış görünmektedir.

Ayrıca sosyoloji ile ilişkinin entegrasyon çerçevesinde mi, yoksa yeniden-inşa yoluyla mı gerçekleştirileceği^x hususu belirsizlik taşımaktadır. Birincisinde iki unsur arasındaki etkileşim birbirlerinin bağımsızlıkları temelinde yeniden ele alınırken, ikincisinde bütünüyle İslami mutabakat, kavramlar ve bağlamın esas alınmaları söz konusudur.

Kuşkusuz sosyoloji ile İslam'ın kesiştiği çizgiler bunlardan ibaret değildir. Bu konuda büyüklü küçüklü başka versiyonlardan da söz edilebilir. Bir İslam sosyolojisi geliştirme çabalarının bir kısmı Kur'an ve hadisler bağlamında denenmektedir.^x Ancak burada da sorun, Kur'an ya da hadis gibi dini metinlerdeki sözcük dağarcığının ötesine geçen, şu andaki sosyal bilim diline de başvuran bir İslami anlatılar dizisi üzerine çözümlemelerin henüz görülemiyor olmasıdır. Vejdi Bilgin'in de bu sayıdaki yazısında belirttiği üzere, burada Kur'an ile sosyoloji arasında naif bir ilişkinin kurulması söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla sünnetullah kavramından hareketle, bu sefer dini açıdan yeni bir 'pozitif' toplum kuramı ya da düşüncesinin ifade edeceği anlamlar ve bundan çıkacak sonuçların daha düşününsel düzeyde değerlendirilmesi gerekiyor görünmektedir.

Tabii burada bir kesişme noktası olarak Batılılar tarafından gerçekleştirilen 'İslam sosyolojisi' (artı 'İslam antropolojisi') hakkında da birkaç söz söylemek gerekmektedir. Bilindiği gibi özellikle Fransa'nın, kendi koşulları gereği, emperyal amaçları doğrultusunda sonuç veren çabalarının varlığı söz konusudur. Fransa'da Kuzey Afrika'daki Müslüman kültürleri tanıyıp, onları kontrol altına almak üzere böyle bir akademik çaba çerçevesi ortaya çıkmıştır. Bunun karmaşık kültürel siyasi dolaylımları bir yana, akademik açıdan da çok anlamlı sonuçlar verdiğiinden söz edilebileceğini düşünmüyorum. Bununla birlikte daha genelde Batılı bilim insanlarınca gerçekleştirilen sosyolojik/antropolojik araştırmaların bu noktada göz önünde tutulup, tartışmaya dahil edilebilecek yönler taşıdığı da bir hakikattir. Bu bakımdan E. Gellner, C. Geertz, B. S. Turner, T. Asad, S. Mahmood gibi isimlerin bu açıdan tekrar okunması gerekecektir. Yine İbn Haldun'un sosyolojik bir model olarak yeniden okunması önerisinin din sosyolojisi ile yakından ilgili bir Batılıdan gelebiliyor oluşu da kayda değerdir.^{xi}

Derginin bu sayısındaki yazılar, yukarıdan beri sözü edilen ilişkinin küresel ya da yerel olarak ortaya çıkardığı sonuçların bazı yönlerine hitap etme durumlarıyla öne çıkmaktadırlar. Bu karmaşık ilişki burada ihata olunup tüketilecek bir konu olmamakla birlikte burada, bundan sonraki atılabilecek adımlar noktasında öncekileri daha farklı noktalara taşıyarak yeni inşa biçimlerine zemin hazırlama amacı öne çıkmak-

tadır. Çünkü bu konu egemen pozitivist sosyolojik kalıplar ile sözde yerli bir sosyal bilim söyleminin parçacıklarının tartışma/müzakeresi sürecinden oldukça uzak kalmış/tutulmuş bir konum arz etmektedir. Bunun makul bir tavır olup olmadığına konu ancak kendi içerisinde, çok sayıda boyutuyla birlikte tartışıldığı zaman karar verilebilir. O zaman bu yöndeki arayışların birer fantezi mi, yoksa ümid vaad eden belirtiler mi olduğu hususunda daha net görüşler ileri sürülebilecektir.

Son olarak seküler karakterli sosyoloji ile İslam gibi tam teçhizatlı bir dine dayanan düşünceler arasındaki sağlıklı ilişki biçimlerinin kurulması bakımından daha yolun başında olduğumuzun söylenmesi gerekmektedir. Ancak bunun göz ardı edilemeyecek ya da ihmal gösterilemeyecek bir konu olduğunu da burada vurgulamak istiyorum. Çünkü İslam'ın dünyada hatırı sayılır bir potansiyele sahip olmasının yanında kendi inananlarının muhatap oldukları sorumluluklar da böyle bir çabanın en azından tartışılması gerekliliğini ima ediyor görünmektedirler. 'Modern' bir dünyanın 'aptallar'ından bir kısmını oluşturacakları düşünülen Müslüman kültürlerin, şimdi kendi 'failik'lerini ortaya koymalarına imkan hazırlayan koşullar da bu bakımdan işi daha kolay, ama aslında zorlu bir iş haline getirmektedir. Bu aynı zamanda 'sosyolojik' tekelin kırılmasında en anlamlı adımlardan biri olabilir. ■

notlar

- i Derginin bu sayısında M. Bayyigit ve A. Efe'nin yazıları bu konuda önemli katkılar sunmaktadır. Ayrıca bu konuda kapsamlı bir değerlendirme için bkz. R. Şentürk, *İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplum Bilim*, İstanbul: İz Yayınları, 1996.
- ii Bkz. K. Canatan, *İslam Sosyolojisi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2005.
- iii Şeriatî'nin bu yönde bir değerlendirmesi için bkz. İ. Toker, 'İslam Sosyolojisi Kavramı ve Ali Şeriatî Üzerine Kritik Bir Yaklaşım', *Bilimname: Düşünce Platformu*, VII: 16 (2009/1), ss. 91-105. Ayrıca bu sayıda aynı konu bazı gözden geçirmelerle yeniden ele alınmıştır.
- iv Nitekim bunun en tipik örnekleri Türkiye'de görülmüştür. Şeriatî başından beri radikal bir İslam ideologu olarak sunulup, ona yönelik okumalar, bilimsellik ölçütüyle aşırı ölçüde yerici bir usulla dile getirilmiştir. Bir örnek için bkz. Ü. Günay, 'Din Sosyolojisinin Din ve Toplum Bilimleri Arasındaki Yeri ve Önemi', M. Çağatay Özdemir (ed.), *Sorgulanan Sosyoloji*, Ankara: Eylül Yayınları, s.184. Bu ambargonun hala sürdüğü de söylenebilir.
- v H. Peow, 'Islamization of Knowledge: Islamic Sociology and Anthropology in Theory and Practice', *Al-Shajarah*, 15:1 (2010), s.83.
- vi Peow, a.g.m., s.84.
- vii *ibid*, s.85.
- viii Artık tarafsız, objektif bir sosyal bilim nitelemesini biraz da mit ifade eder bir aşırı-iddia olarak gördüğümden, hiçbir rahatsızlık duymadan yanlışlık gibi ifadeleri kullanmak durumundayım. Bu bakımdan yanlışlığın varlığının sorun edilmeden, aksine bunun farkında olunarak yazılmasına ve ilgili sorunlarla baş edilmesi gerektiğini düşünüyorum. Bu, aynı zamanda seküler bir yörüngeden çıkılarak toplumsal düşünce faaliyetlerine girilmesinin de kapılarından birini temsil edebilir.
- ix Ayrıntılar için bkz. İ. Ba-Yunus ve F. Ahmed, *İslam Sosyolojisi. Bir giriş Denemesi*, çev. Rıdvan Kaya, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1986.
- x Bu konuda ayrıntı için bkz. Peow, a.g.m. Peow birinciye El-Faruki'nin, ikinciye de Davies'in yaklaşımını örnek vermektedir.
- xi Türkiye'de bu konudaki çalışmalar açısından L. Cebeci, M. Bayyigit, E. Okumuş, M. Tekin gibi isimler örnek verilebilir. Bu konuda bu sayıdaki bibliyografik çalışma da -'İslam Sosyolojisi. Bibliyografik Bir Başlangıç' - incelenebilir.
- xii Bkz. J. V. Spickard, 'Tribes and Cities: Towards an Islamic Sociology of Religion', *Social Compass*, 48:1 (2001), ss.103-116.